

**НАРОДНІ ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЛУГАНЩИНИ
(загальна структурно-семантична характеристика)**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-50-57

Олена Слободян,

кандидат філологічних наук, старший викладач

кафедри філологічних дисциплін

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5415-7324>

Географічний народний лексикон – один із фрагментів лінгвістичного світогляду, який відображає і загальні, і специфічні ідеї народного сприйняття навколишнього середовища. Особливості національно упереджених одиниць люди сприймають та класифікують індивідуально, проте в їхньому світогляді є багато спільного. Тематичне обґрунтування, пов'язане з географічними назвами, призвело до багатої термінології у слов'янських мовах. З цієї причини лінгвісти цікавляться згаданими вище лексичними одиницями.

Народна географічна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини ще не була предметом спеціального вивчення. У розвідці розглянуто географічні народні терміни, теоретично обґрунтовано важливість їх вивчення, зображено специфіку їх функціонування, звернено увагу на дослідження лінгвістів щодо аналізованих найменувань у всьому слов'янському просторі. Авторка встановлює структуру тематичної групи лексики, у якій виділяє народні географічні терміни на позначення рельєфу та його частин, географічних об'єктів, пов'язаних з рельєфом, рослинного покриву, форм водного ландшафту та його частин. У середині цих груп виділено лексико-семантичні об'єднання, нерівнозначні за обсягом, що виявляє ідеографічну своєрідність досліджуваної тематичної групи. У результаті семантичного, етимологічного, словотвірного аналізу виокремлено загальноновживані, діалектні й специфічні географічні терміни та їхні значення, виявлено особливості їхнього функціонування в говірках Луганської області в зіставленні із іншими слов'янськими мовами, українською літературною мовою та її діалектами. Окремі явища скартографовані, що допомагає виявити просторову проєкцію тематичної групи лексики в українських східнослобожанських говірках Луганщини, дає змогу вивчити зону мовного контактування, з'ясувати особливості розвитку семантики лексем цієї тематичної групи. Праця сприяє поглибленню теорії опису семантики діалектного слова й значення конкретних назв у загальнолінгвістичному аспекті.

Ключові слова: сема, інтегральна сема, народна географічна термінологія (НГТ), лексичне значення, лексико-семантична група (ЛСГ).

Geographical native lexicon is one of the fragments of linguistic worldview, which reflects both common and specific ideas in the folk's perception of the environment. Features of the nationally biased units each person perceives and classifies individually, nevertheless there is a lot of common in their worldview. Thematic justification connected with geographical names led to the rich terminology in Slavic languages. For this reason, linguists are interested in above mentioned lexical units. Geographically native lexicon of the Ukrainian East-Slobozhansk dialects in Lugansk region has never been examined before. The work presents geographical native lexicon as target of linguistic research, underlines the theoretical significance of this lexicon considering its functions. There were studied the researches of other linguists in the field of name analysis in Slavic languages. Introductory paragraph includes the definition of purposes and tasks of scientific paper, methodological and methodical principals of the research. Moreover, it describes academic novelty, theoretical and practical significance of the research and provides the classification of resources that were used in the process of study.

The target and tasks defined the main methods of the research: descriptive and lingvo-geographical. Lingvo-geographical method included areal analysis and mapping based on identified dialect differences. The work contains the feature-by-feature comparison of linguistic units. There was determined the structure of thematic lexical groups that presents the geographical terms for relief denomination, geographical objects of relief, plants, water resources, landscape and its parts. The groups comprise the lexico-semantic units that are not totally compatible in the quantity in case of demonstration the idiographic distinctiveness of the researched thematic group. In the result of semantic, etymologic and word-building analysis there were taken common dialects and specific geographical terms with their own meanings which have peculiar functions in Lugansk region dialect in comparison with Slavic languages, standard Ukrainian language and its dialects. Specific notions were mapped out to feature territorial peculiarities of thematic lexical groups in the Ukrainian East Slobozhansk dialects in Lugansk region. Collected dialect material allows study the zone of verbal contact, features of lexical units' semantic development in this thematic group. It contributes to the enrichment of theoretical decryptions of semantic in dialect word and specific names in general linguistics.

Key words: seme, integral seme, geographical native terminology, lexical meaning, lexical-semantic group.

Вступ. У народному лексиконі побутують численні місцеві географічні терміни – слова, які називають певні географічні поняття. Ці здавна відомі назви часом дуже влучно й виразно відображають своєрідні місцеві особливості. Номінуючи географічні об'єкти (ГО) (гора, долина, пагорб, перевал, рівнина, хребет, ущелина, село, річка і т. п.) навколишньої дійсності, діалектоносії використовують народні

географічні терміни, які відображають яскраво виражені ознаки самих об'єктів. Відомо, що народні географічні терміни відіграли важливу роль у створенні системи наукових географічних назв, сформованих на основі граматичних законів і дериватологічних процесів, притаманних кожному народові.

Народні терміни об'єктивно інформують про специфіку географічних умов, інакше кажучи, мають значний інформаційний потенціал. Під інформаційним потенціалом народного географічного терміна розуміємо сукупність географічної інформації, що міститься в терміні та має науковий і практичний характер, відображає специфіку природних умов і ресурсів та особливості їх освоєння в процесі господарської діяльності.

В українських говірках представлено сотні термінів, які називають географічні об'єкти. Частина з них – слова загальновідомі (болото, бір, ліс, річка), але значну частину становлять діалектизми, тобто слова, територіально обмежені в уживанні. У зв'язку із зникненням малих населених пунктів, а також зі змінами, що відбуваються в діалектах під впливом літературної мови, і в результаті змін у господарському житті людей багато діалектизмів зникають або відходять до пасивного словникового запасу. Щоб вони не зникли, науковці проводять лінгвістичні дослідження, збираючи та фіксуючи географічні номени, що дає можливість їх зберегти, наочно простежити закономірності розвитку, функціонування та ареальне розміщення, особливості їхньої формальної структури та семантики.

Об'єктом дослідження обрано географічну народну термінологію українських східнословобожанських говірок Луганщини. **Предметом** статті є семантика лексем досліджуваної ТГЛ (тематичної групи лексики), структура лексико-семантичних рядів, ареальне варіювання в географічній народній термінології українських східнословобожанських говірок Луганщини. **Мета** – подати узагальнену характеристику складу географічних народних термінів українських східнословобожанських говірок Луганщини, розкрити особливості специфіки їхнього значення, здійснити зіставлення з українською літературною мовою та іншими українськими діалектами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення народної географічної термінології окремих говірок не нова. Так, досить повно вивчена польська (П. Нітче), сербсько-хорватська (Ю. Шутц), чеська і словацька (Р. Малько), болгарська (Е. Григорян), македонська (М. Агрировський), російська (Л. Берг, П. Маштаков, Е. Мурзаєв, В. Мокієнко), білоруська (І. Яшкін) географічна термінологія. Проаналізовано й балтійські ГТ (Л. Невська). Українські студії над народними ГТ належать М. Сумцову, К. Дубняку, І. Верхратському, В. Левицькому, С. Рудницькому, М. Юрковському, а також дослідникам кінця ХХ – початку ХХІ століття – Т. Марусенку (Марусенко, 1968), М. Толстому (Толстой, 1969), С. Черепановій (Черепанова, 1983),

О. Данилюк (Данилюк, 2013), Т. Громко (Громко, 2000), Н. Сіденко (Сіденко, 2003), С. Шийці (Шийка, 2013), І. Потапчук (Потапчук, 2012).

Методи дослідження. Методологічну базу роботи становить комплекс взаємозалежних і взаємозв'язаних підходів до дослідження специфіки регіональної геотермінології. Основними в розвідці обрано описовий, порівняльно-історичний, зіставний, типологічний методи, процедури лінгвогеографічного. Прийоми структурної та ідеографічної класифікації, етимологічного аналізу, процедури методу польового моделювання використано частково, як і прийоми статистичного та соціолінгвістичного методів.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що географічні терміни українських східнослов'янських говірок північної Луганщини мають значний етнолінгвістичний потенціал і не були предметом окремого дослідження та потребують детального опису й уведення до наукового обігу. Говірки консервують найдавнішу й новітню природно-географічну та етнолінгвальну інформацію, а відтак говірковій лексемі лише частково виходять із активного вжитку або змінюють семантичну структуру основ у зв'язку з дією екстралінгвальних чинників. Фіксування, класифікація й науковий аналіз народної географічної термінології має велике значення для відтворення інформації про різночасові умови розвитку мови нашого народу.

Виклад основного змісту. Місцеві географічні терміни точно й адекватно інформують про суть і властивості географічних об'єктів, природних явищ. З огляду на це, аналіз семантичної структури (сукупності сем) і смислових відтінків лексем є важливим не тільки для лінгвістів, а й для географів.

Здійснення діяхронійного підходу до вивчення діалектних явищ подає цінну історичну інформацію про архаїчні основи й морфеми, давні мовні явища, міжмовні контакти та ін.

У сучасній науковій літературі лексеми на позначення рельєфу та ландшафту, виявлені в говірковому мовленні, називають по-різному, що пояснюємо проміжним місцем географічної термінології між ономастичною (у широкому розумінні цього слова) і номінативною (загальною) лексикою. У цьому дослідженні найменування на позначення рельєфу та ландшафту, які побутують в українських східнослов'янських говірках, трактуємо як географічні терміни, з допомогою яких репрезентовано повсякденно-побутову (вербалізовану) картину світу, що є результатом відображення дійсності звичайною, наївною свідомістю.

Термінологія на сучасному етапі – це сукупність упорядкованої й системно організованої лексики. У географічній говірковій термінології відображено всі сторони реальної дійсності: географічні особливості ареалу, матеріальне й духовне життя народу, що репрезентує наївну розмовно-побутову картину світу діалектоносіїв. Під час дослідження

назв рельєфу й ландшафту, поширених у східнословобожанських говірках Луганщини, отримано такі результати.

1. За реалемним та семантичним принципом виділено й описано чотири великі групи народних географічних термінів, які називають не лише форми та частини наземного рельєфу, особливості водного ландшафту, а й географічні об'єкти, пов'язані з ними. У середині цих груп вичленовано більш дрібні лексико-семантичні об'єднання, які складаються з семантичних рядів лексем, об'єднаних за релевантними ознаками – „розмір географічного об'єкта”, „форма”, „розміщення відносно інших географічних об'єктів”, „наявність чи відсутність рослинного покриву”, „заболоченість або незаболоченість”, „призначення географічного об'єкта” тощо. Кожна група термінів нерівнозначна за обсягом, що, з одного боку, пояснюємо особливостями ландшафтної будови території Придінців'я, з іншого – зумовлено специфікою сприйняття та оцінки різних географічних реалій діалектоносіями. У мовній свідомості діалектоносіїв відбито вибіркоче ставлення до навколишнього світу: важливе з їхнього погляду деталізовано в процесі номінації, несуттєве або малозначуще обмежене загальною вказівкою.

2. Серед назв рельєфу найбільшої деталізації зазнали найменування таких реалій, як невелике підвищення, рівнина, укрита травою, низина, залита водою, яр, порослий лісом. Вони вербалізують найбільш характерні для східнословобожанського рельєфу ознаки та об'єкти, які мають практичне значення. Водночас особливо маркованими в говірках виявилися і об'єкти, непридатні для використання в господарській діяльності, як-от: заболочена низина, непридатна для сільськогосподарських робіт земля тощо. Серед гідрографічних назв найбільш конкретизованими та деталізованими виявилися рукави річки, річкова мілина. Це дає можливість говорити про центр у назвах рельєфу та ландшафту й периферію.

3. При аналізі фактичного матеріалу встановлено, що тематична група на позначення рельєфу та його частин у східнословобожанських говірках Луганщини представлена 421 лексичною одиницею; географічних об'єктів, пов'язаних з рельєфом, – 248, рослинного покриву – 212, форм водного ландшафту та його частин – 205. Загальна кількість лексем – 1086, з яких 678 належить до загальновідомих лексичних одиниць (*бере^г, болото, го^{ра}, до^{рога}, р^{іч}'ка, л^{іс}, луг* тощо), 387 – діалектних (*то^{лока}, р^{іл}':а, не^удоби* тощо) і 21 – власне східнословобожанських локалізмів, які не подані у відомих у наш час джерелах народної географічної термінології (*ни^ез'анка, вод'а^{не}, про^т'ажка, про^{ри}у, се^{ре}дох^{рест}':а, заво^р'ітка, заво^рот^{ник}, само^с'е^у, ко^{лок}, ми^енуха, не^{захват}, де^р'інок, роз^{пуга}, до^{ба}ўка* тощо).

4. На перетині різних термінологічних систем у східнословобожанських говірках знаходяться лексеми, що отримали географічне значення в результаті метафоричного та метонімічного

перенесення найменувань з різних понятійних сфер: назв частин тіла (ко^л'іно, хре^л'бет, лиси^е'на, пале^ц'), назв посуду, господарського начиння і технічних виробів (коч^{'е}'р'га, ко^р'ито, ск^л'анка), назв одягу (ру^к'ау, мат^н'а), ботанічних (в'ітка, г'ілка, с'іна, бур'ян, ре^л'п'ях, сор^н'ак, ли^е'шаї, риф), зоологічних (р'іг), метеорологічних (заморозок, ізмороз') назв. Дослідження зазначених найменувань показало: для того, щоб стало можливим перенесення назви будь-якого предмета на елемент ландшафту, достатньо із суми ознак, які характеризують цей предмет, побачити лише одну подібність, унаслідок чого й виникає можливість асоціювати цей предмет з деталлю ландшафту.

5. Своєрідність східнословобожанського ареалу у сфері географічної термінології пов'язана із іншомовними запозиченнями. Найбільшу кількість (53) запозичень зафіксовано з російської мови, є загальноновживані запозичення з німецької – 8, французької – 7, з англійської (5) мов. Більшість запозичених слів міцно закріпилася в місцевій лексиці, розвинувши лексичні ряди та семантичну структуру номенів, діалектоносії усвідомлюють їх як власне східнословобожанські назви.

6. Серед аналізованих лексем виявлено полісеми, у яких відбулися семантичні переходи за межі однієї ЛСГ, у деяких випадках ці найменування демонструють явище семантичного синкретизму. Зокрема, семантичний перехід 'болото' ↔ 'рівнина' демонструють лексеми баго^{вин}'а, баг^н'ука, багно^{вин}'а; 'водойма' ↔ 'рівнина' ↔ 'низина' ↔ 'луг' – ле^л'ман; 'низина' ↔ 'рівнина' – ни^е'зина, ни^езо^в'ина; 'височина' ↔ 'рівнина' – плоско^г'ірія. Семантичний синкретизм лексеми запа^д'ина зумовлений зрушенням її семантики за типом „рівнина” ↔ „яма” ↔ „яр”. Показовим є семантичний перехід терміна ви^б'ойіна: дорога ↔ яма ↔ яр. Це робить нечіткими межі значень терміна в колі певної ЛСГ, демонструючи при цьому явище семантичного синкретизму: копанка – „ділянка в лісі” ↔ „яма” ↔ „шахта” ↔ „водоймище”, балка „рівнина” ↔ „низина” ↔ „долина” ↔ „яр”. Семантичний синкретизм, яким позначена велика кількість найменувань, демонструє розмитість значеннєвих відтінків у народній географічній термінології.

7. Окрім загальновідомих лексем з кодифікованим значенням, у досліджуваному ареалі функціують деякі лексеми (ни^езови^н'а, тр'асови^е'на, плоскови^е'на, скали^е'на, про^т'ока, ко^с'а, са^г'а, гал'ави^е'на, травос^т'ої, ст^р'иже^н', дерт', глуш, п^р'ос'іка, нас'іка, г'ілка, тр'асу^ч'ка тощо), здатні розширювати значення, спеціалізувати його. Це свідчить про активність семантичних змін у складі загальноновживаної та термінологічної лексики.

8. На словотворчому рівні східнословобожанські говірки демонструють традиційні словотворчі моделі. Найбільш продуктивним способом утворення назв, як показало дослідження, є суфіксальний спосіб. Помічено особливо активне використання таких суфіксів: **-ик**, **-ин**, **-ина**, **-иськ**, **-ище**, **-івк**, **-ін-**, **-н-**, **-овк-**, **-ак**, **-ок**, **-як** (баг^н'иш'ч'е,

баг^н'ука, га^йок, ^горбик, гор^бок, гор^боч'ок, мули^ена, му^лиш'ч'е, му^л'ака, ни^ези^ена, ни^езови^ена тощо). Багато термінів утворено за допомогою конфіксального способу (*видоли^енок, залиси^ена, замули^ена, пагорбок, під^г'ірія* тощо). Широко представлені композитні утворення (*ве^рбо^лози, водоот^лвод, л'ісона^лса^джен'а, л'ісо^лмуга, л'одо^лход, криго^лам* тощо).

9. На формування народної географічної термінології впливають екстралінгвальні (в основному геоморфологічні, гідрографічні особливості території, історичні умови) та інтралінгвальні чинники (динаміка значень лексем, що полягає в нечіткому виділенні категорій конкретне – загальне, рід – вид, синонімія, антонімія, звуження/розширення значень, пов'язаних відношеннями різних уточнень, диференціації та узагальнення близьких або суміжних значень).

10. Поряд з однослівними назвами помічено й неоднослівні, які складають 23 одиниці номінативного фонду тематичної групи. За допомогою двослівних найменувань діалектоносії намагаються якнайкраще відобразити географічну реалію, повідомити додаткову інформацію, указати на найсуттєвіші ознаки чи якості. Залежні компоненти в групі ГТ-словосполучень з атрибутивними відношеннями можуть виражатися: а) якісними чи відносними прикметниками (*зе^мл'а^нич'на по^л'ана, гле^м'іку^лвата зе^мл'а, во^лога зе^мл'а, зе^мл'ни^й у^д'іл*); б) дієприкметниками (*непрохо^д'іма д'іл'анка, непрохо^д'іма м'есност'* 'важкопрохідна ділянка в лісі', *бита до^лрога* 'грунтова дорога', *випале^н'е м'ісце* 'випалене місце в лісі').

11. З лінгвогеографічного погляду цінними є свідчення про продовження в українських східнословобожанських говірках ізолек, виявлених на території віддалених та суміжних українських говірок. Чимало загальноновживаних лексем демонструють загальнослов'янську єдність, є й такі, що поширилися з українських говірок у суміжні російські. Загалом картографування діалектного матеріалу репрезентує розмитість ареального малюнка, мозаїчність просторового розміщення назв рельєфу та ландшафту. На тлі загальнопоширених номенів спостережено вкраплення інновацій, які однак не змінюють загального малюнка ареалу. Чітких меж між мікроареалами не виявлено, що свідчить про цілісність і відносну однорідність досліджуваних говірок.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Лінгвогеографічний аналіз східнословобожанської географічної лексики показав складність і неоднорідність мовного ландшафту східнословобожанської діалектної зони і з очевидністю виявив доцільність подальшого дослідження шляхів формування словникового складу східнословобожанських говірок, додаючи його до вже зафіксованого, а також виявлення осередків первинного виникнення лексичних одиниць, що в результаті, безсумнівно, стане суттєвим з'ясування і визначення особливостей формування самого східнословобожанського ареалу.

Література

- Громко, Т. В. (2000). *Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини)*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кіровоград, 194 с.
- Данилюк, О. К. (2013) *Словник народної географічної термінології Волині*. Луцьк, 148 с.
- Данилюк, О. К. (2000). *Географічна термінологія Волині*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 222 с.
- Марусенко, Т. А. (1968). Материалы к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов). *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. (С. 206 – 255). М. : Наука.
- Потапчук, І. М. (2012). *Народна географічна термінологія в західноподільських говірках*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кам'янець-Подільський, 356 с.
- Сіденко, Н. П. (2003) *Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 261 с.
- Толстой, Н. И. (1969). *Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды*. М., 260 с.
- Черепанова, Е. А. (1983). Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. (Опыт семантической классификации). *Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исслед.* (С. 173 – 189). М. : Наука.
- Шийка, С. В. (2013). *Народна географічна термінологія Ровеницини*: дис. ... канд. філол. наук: спец.10.02.01 – українська мова. К., 451 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2020 р.

Прийнято до друку 24.09.2020 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.